

Elżbieta Bilska-Wodecka

*Institut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Jagielloński*

KRAJOBRAZ RELIGIJNY HISTORYCZNEGO CENTRUM AMSTERDAMU OD XIII DO XX W.

Wstęp

Amsterdam należy do tych nielicznych miast, które w całej swej historii charakteryzują się dynamicznymi przemianami krajobrazu religijnego. Zwłaszcza pod koniec XIX w. w Holandii zaczęto obserwować proces sekularyzacji. Procesy te mają również wpływ nie tylko na kształtowanie krajobrazu miasta, ale przede wszystkim na przemiany funkcji obiektów sakralnych. Celem opracowania jest analiza przemian krajobrazu religijnego historycznego centrum Amsterdamu oraz czynników, które ten krajobraz kształtowały od momentu powstania do czasów współczesnych.

Dominacja Kościoła rzymskokatolickiego do 1578 r.

Amsterdam, położony nad zatoką IJsselmeer i rzeką Amstel, założony został w XIII w. Ta niewielka wioska rybacka do 1300 r. stanowiła własność biskupów Utrechtu. Do 1. poł. XVI w. mieszkała tam ludność wyznania rzymskokatolickiego. Dogodne położenie komunikacyjne oraz duże zdolności mieszkańców sprawiły, że dobrze rozwijały się rzemiosło i handel, co miało wpływ na zamożność mieszkańców. O znaczeniu Amsterdamu, jako ośrodka handlowego, świadczyć może przywilej zwolnienia z płacenia myta, który nadano mu w 1275 r. Na początku XIV w. biskup Utrechtu Guy van Henegouwen nadał Amsterdamowi prawa miejskie. Ostatecznie po 1304 r. stał się on miastem posiadającym własny samorząd. W 1317 r. Wilhelm III Dobry włączył Amsterdam do Holandii. *„Amsterdam nigdy nie był prawdziwym średniowiecznym miastem. Nigdy nie było tutaj dworu królewskiego, Kościół nigdy nie miał znaczącej pozycji, a społeczne i polityczne struktury nigdy nie były ograniczone przez relacje pomiędzy władzą, suwerenem a poddanyimi”*

(Mak 1999, s. 42). W średniowieczu miasta Niderlandów Północnych położone nad morzem, w tym również Amsterdam, należały do Hanzy Niemieckiej, co miało znaczący wpływ na poszerzenie kontaktów handlowych. W tym okresie miasto znane było m.in. z handlu zbożem i drewnem oraz z produkcji sukna. Zaczęło się również rozwijać jako ośrodek rybołówstwa. Nadanie przywilejów oraz korzystna sytuacja polityczna znacznie przyczyniła się do dynamicznego rozwoju społecznego i gospodarczego miasta.

Na początku XIV w. Amsterdam zamieszkiwało 3-5 tys. osób (Mak 1999). Pierwsza parafia została założona w 1250 r. Wraz z rozwojem przestrzennym i gospodarczym miasta życie religijne zaczęło koncentrować się wokół gotyckiej świątyni zwanej Oude Kerk (Stary kościół), zbudowanej na wschodnim brzegu rzeki Amstel w latach 1300-1560. Pełniła ona funkcję kościoła parafialnego, aż do 1578 r., kiedy to została przejęta przez kalwinistów (tab. 1, ryc. 1).

Na podstawie zachowanych materiałów źródłowych można stwierdzić, że religijność mieszkańców miasta niczym nie różniła się od pobożności ludności mieszkającej w innych miastach europejskich. Brali udział w krucjatach, pielgrzymowali do Jerozolimy, Rzymu oraz innych sanktuariów chrześcijańskich. Prawdopodobnie pamiątką po pielgrzymce do Ziemi Świętej jest kaplica Grobu Pańskiego dobudowana do Oude Kerk ok. 1540 r.

Ważnym wydarzeniem w życiu religijnym miasta był dzień 15 marca 1345 r. Wtedy to miał miejsce cud eucharystyczny. W miejscu tego wydarzenia przy ulicy Kalverstraat zbudowano kaplicę, a ulicami związanymi z historią cudu prowadziła trasa procesji (por. ryc.1). Nazwano ją *Świątą drogą*. W rocznicę cudu do miasta przybywali pielgrzymi, aby wziąć udział w procesji. Był wśród nich także arcyksiążę Maksymilian (późniejszy cesarz Maksymilian I). W czasach rządów protestantów procesja została zakazana (Mak 1999). Po reaktywowaniu w XIX w. została nazwana *Milczącą procesją* (*Stille Omgang*).

Wraz z rozwojem miasta, w kierunku zachodnim, na lewym brzegu rzeki zaistniała potrzeba budowy nowego kościoła parafialnego dla mieszkającej tam ludności. Prace przy budowie Nieuwe Kerk (Nowy kościół) rozpoczęto w latach 80. XIV w. Wzorem dla nowo powstającej świątyni była katedra w Amiens (Francja) (Mak 1999). Pierwszym i najważniejszym fundatorem świątyni był znany bankier z Gandawy, Willem Eggert. Po jego śmierci w 1417 r. kościół miał jeszcze wielu donatorów, ale już nie tak znamienitych. W 1408 r. biskup Federik van Blankenheim ustanowił drugi kościół parafialny w Amsterdamie (Kurpershoek 1999). Został on dedykowany Matce Bożej i św. Katarzynie Aleksandryjskiej.

Jedną z ważniejszych uroczystości religijnych przedreformacyjnego Amsterdamu była odbywająca się corocznie od 1492 r. procesja zwana „*cudowną procesją*” („*procesją cudu*”). Brali w niej udział zarówno świeccy, jak i duchowni mieszkańcy miasta. Tradycyjnie procesja wychodziła z Nieuwe Kerk, następnie szła ulicą Kalverstraat do Nieuwe Burg i nad zatokę IJsselmeer, gdzie miała miejsce ceremonia błogosławienia statków. Kończyła się mszą św. w Oude Kerk pw. św. Mikołaja (Mak 1999). Mieszkańcy Amsterdamu, od wieków trudniąc

Tab. 1. Świątynie różnych wyznań zlokalizowane w obrębie historycznego centrum Amsterdamu (stan w 2004 r.)

Numer na ryc.1	Nazwa kościoła	Zmiany własnościowe i sposobu użytkowania
Świątynie zbudowane do 1578 r.		
1.	Oude Kerk (św. Mikołaja)	1300-1577 – zbudowany i użytkowany przez katolików, 1578 – przejęty przez kalwinistów, 1951 – zamknięty dla kultu ze względu na zły stan techniczny, 1979 – odrestaurowany, pełni funkcję centrum kulturalnego, w niedzielę odprawiane są nabożeństwa Holenderskiego Kościoła Reformowanego
2.	Nieuwe Kerk (Najświętszej Maryi Panny, św. Jana Ewangelisty)	ok. 1400-1577 – zbudowany i użytkowany przez katolików, 1578 – przejęty przez kalwinistów, 1979 – odnowiony, pełni funkcję centrum kultury
3.	Agnietenkapel (kaplica św. Agnieszki)	1470-1577 – zbudowana i użytkowana przez katolików, 1578 – przejęta przez kalwinistów, 1632 – centrum naukowe prowadzone przez Vossiusa i Barlaeusa, 1921 – odrestaurowana, własność uniwersytetu, siedziba Muzeum Uniwersyteckiego
4.	Sint Olofskapel (kaplica św. Olafa)	ok. 1440-1577 – zbudowana i użytkowana przez katolików, 1578 – przejęta przez kalwinistów, 1912 – zamknięta dla celów kultowych, 1966 – zniszczona przez pożar, 1991 – hotel i centrum kongresowe
5.	Engelse Kerk (Begijnhof)	1397-1607 – zbudowany i użytkowany przez katolików (beginki), 1607 – przekazany dla presbiterian (English Reformed Church)
6.	Waalse (Walloon) Kerk	1409-1585 – zbudowany i użytkowany przez katolików, 1586 – kaplica w klasztorze braci św. Pawła przekazana hugenotom, 1991 – odnowiony, obecnie sala koncertowa
7.	Bethanienkloster (klasztor sióstr św. Marii Magdaleny z Betanii)	1300-1577 – zbudowany i użytkowany przez katolików, 1578 – przejęty przez kalwinistów, 1705-1914 – przekazany starokatolikom, 1971-1988 – restauracja obiektu, 1988 – sala koncertowa
8.	kaplica „Święte Miejsce”	po 1345 – zbudowana i użytkowana przez katolików, 1578 – przejęta przez kalwinistów, 1908 – zburzona, 1988 – na miejscu dawnej kaplicy zbudowano tzw. „Filar cudu”
Świątynie zbudowane w latach 1578-1830		
9.	Zuiderkerk	1603-1611 – budowa kościoła przez kalwinistów, 1970 – zamknięty z powodu złego stanu technicznego, 1979 – siedziba miejskiego biura informacji o mieszkalnictwie
10.	Noorderkerk	1620-1623 – budowa kościoła przez kalwinistów, 1993-1998 – restauracja obiektu, sala koncertowa, objęcie opieką przez Fundację Koncerty w Noorderkerk
11.	Westerkerk	1620-1631 – budowa kościoła przez kalwinistów
12.	Oosterkerk	1669-1671 – budowa kościoła przez hugenotów, 1980-1984 – restauracja kościoła, 1984 – sala wystawowa Akademii Sztuk Pięknych

Numer na ryc.1	Nazwa kościoła	Zmiany własnościowe i sposobu użytkowania
13.	Begijnhof (Św. Jana Ewangelisty i św. Urszuli)	1665-1700, 1687 – budowa „ukrytego” kościoła przez katolików (ukryty kościół beginek)
14.	„t Haantje” (Ons' Lieve Heer op Solde r”	1661-1663 – budowa „ukrytego” kościoła przez katolików, 1887 – założenie Amstelkrig Foundation, 1888 – otwarcie muzeum
15.	Amstelkerk	1668-1670 – budowa kościoła przez kalwinistów, 1990 – restaurowany, sala koncertowa
16.	Oude Lutherse Kerk	1633 – budowa kościoła przez luteran, 1878 – staje się własnością uniwersytetu, początkowo mieściła się tam biblioteka, obecnie jest tam aula, sala posiedzeń senatu, sklep uniwersytecki
17.	Nieuwe Lutherse Kerk	1668-1671 – budowa kościoła przez luteran, 1975 – odnowienie, obecnie centrum kongresowe i sala koncertowa
18.	Hersteld Evangelisch Lutherse Kerk	1792/1793 – budowa kościoła przez luteran
19.	Armeense Kerk	1714 – zbudowany i użytkowany przez Ormian, 1874 – sprzedany, 1890 – katolicka szkoła podstawowa
20.	„De Rode Hoed”	1630/1957 – zbudowany i użytkowany przez premonstrantów, 1990 – centrum konferencyjne
21.	Portugees Israelitische Synagogue	1671-1675 – zbudowana przez Żydów sefardyjskich z Portugalii 1943 – została zamknięta na rozkaz nazistów, 1945 – ponownie używana do celów kulturowych, udostępniona do zwiedzania
22.	Hoogduitse Synagogue (Synagoga Hoogduitse)	1670-1671 – zbudowana przez Żydów aszkenazyjskich, 1955 – wykupiona przez miasto, 1987 – Żydowskie Muzeum Historyczne
23.	Obbene Shul	1685 – zbudowana przez Żydów aszkenazyjskich, 1955 – wykupiona przez miasto, 1987 – Żydowskie Muzeum Historyczne
24.	Dritt Shul	1700 – zbudowana przez Żydów aszkenazyjskich, 1955 – wykupiona przez miasto, 1987 – Żydowskie Muzeum Historyczne
25.	Nieuwe Shul	1750-1752 – zbudowana przez Żydów aszkenazyjskich, 1955 – wykupiona przez miasto, 1987 – Żydowskie Muzeum Historyczne
26.	Uilenburger Synagogue	1765-1766 – zbudowana przez Żydów aszkenazyjskich, 1954 – restauracja obiektu, 1988 – centralne biuro National Restauratie Centrum, siedziba Żydowskiej wspólnoty <i>Beit Ha' Chidush</i>
Obiekty sakralne powstałe po 1830 r.		
27.	Mozes en Aäron Kerk (św. Antoniego)	1649 – budowa „ukrytego” kościoła przez katolików, 1837-1841 – zbudowany i użytkowany przez katolików
28.	Papegaai (św. Piotra i Pawła i św. Józefa)	1672 – budowa „ukrytego” kościoła przez katolików, 1848 – budowa nowego kościoła
29.	Sint Nicolaaskerk	1884/1887 – zbudowany i użytkowany przez katolików
30.	Engelse Episcopale Kerk (International Anglican Church)	1771 – izba mieszkalna zaadaptowana na kaplicę, 1827-1829 – budowa kościoła w miejscu pokoju-kaplicy

Numer na ryc.1	Nazwa kościoła	Zmiany własnościowe i sposobu użytkowania
31.	Nieuwe Waalse Kerk	1854-1856 – zbudowany i użytkowany przez hugenotów, 1989 – Centrum Sztuki
32.	Dominicuskerk	1640 – budowa „ukrytego” kościoła t’Stadhuis van Hoorn przez katolików, 1883-1893 – zbudowany i użytkowany przez katolików, 1996 – restauracja, sala imprezowa, sporadycznie użytkowany do celów kultowych przez Ekumeniczną Wspólnotę św. Dominika
33.	Keizersgrachtkerk	1887-88 – zbudowany przez Holenderski Kościół Reformowany, 1958 – odnowiony
34.	Onbevlekt Hart van Maria (Redemptoristenkerk)	1854 – zbudowany i użytkowany przez katolików, 1985 – Syrisch-Orthodoxe Moeder Godskerk
35.	De Duif (św. Mikołaja z Miry)	1857 – zbudowany i użytkowany przez katolików, 1995 – przejęty przez ministerstwo, 1998 – odnowiony
36.	Paradiso	1880 – zbudowany i użytkowany przez katolików, lata 90. XX w. – zamieniony na klub muzyczny
37.	Krijtberg (św. Franciszka Ksawerego)	1654 – budowa „ukrytego” kościoła przez katolików, 1880-1883 – budowa nowego kościoła
38.	De Zaaier („the sower”)	1929 – zbudowany i użytkowany przez katolików, 1977 – zaadaptowany na meczet
39.	Tichel	XIX/XX – zbudowany i użytkowany przez katolików (oo. kapucyni)
40.	Zr. Augustinessen	1952 – użytkowany przez katolików (ss. augustianki)
41.	Zr. Moeder Theresa	lata 90. XX w. – budynek klasztorny z kaplicą
42.	St. Bernardus	użytkowany przez katolików
43.	St. Jacob	użytkowany przez katolików
44.	Hersteld Apostolische Zending Kerk	1838 – zbudowana i użytkowana przez Restored Apostolic Mission Church
45.	Synagoga (aszkenazyjska)	XIX – judaizm
46.	Meczet	
47.	Advayavada Buddhism Infocenter (ZEN)	1997 – początek działalności centrum
48.	Nederlandse Zen Stichting (N.Z.I.)	1995 – początek działalności
49.	Chinese Boeddhistische F.G.S. He Hwa Tempel	1994 – początek działalności
50.	Maitreya Instituut	1998 – początek działalności
51.	Nyingma Centrum	1988 – początek działalności
52.	Netherlands Unitarian Universalist Fellowship	

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań własnych, danych Kościoła Katolickiego w Amsterdamie oraz: www.amsterdamby.com/tourist/tour5.htm, www.bmz.amsterdam.nl/adam/uk/groot/kerken1.html, <http://noordhollandchurches.tripod.com/amsterdam.html>, <http://www.noorderkerkconcerten.nl>

się żeglarstwem, to właśnie u tego świętego szukali pomocy w niebezpiecznych sytuacjach podczas żeglugi (por. ryc. 1).

W XV w. Amsterdam znany był także jako miasto klasztorów. Każdy z konwentów, oprócz zabudowań mieszkalnych, posiadał kaplicę oraz grunty przeznaczone pod uprawę. Tereny będące w posiadaniu klasztorów stale się powiększały, ponieważ mieszczanie często przekazywali na rzecz zakonów swoje ziemie. Na takie postępowanie wpływ miał rozwijający się w Niderlandach ruch religijny zwany *devotio moderna*. Sytuacja ta spowodowała, że w 1498 r. władze miasta zakazały darowizn gruntów na rzecz klasztorów, ponieważ miasto miało za mało terenów pod inwestycje miejskie, a pozyskanie nowych wiązało się z kosztownym i długoletnim osuszaniem oraz polderowaniem terenów przyległych. „W 1500 r. Amsterdam miał około 20 konwentów i klasztorów, prawie po jednym na 500 mieszkańców miasta” (Mak 1999, s. 44). Jednym z najbardziej znanych stowarzyszeń religijnych były beginki. Podobnie jak w każdym innym mieście na terenie Niderlandów, tak i w Amsterdamie, została ustanowiona w 1307 r., oddzielona murem od reszty miasta, dzielnica beginek (begijnhoven). Funkcjonowała ona pomimo sprzeciwu papieża, który uznał beginki za siedlisko herezji, co ogłosił na soborze wiedeńskim w 1311 r. Od 1397 r. beginki miały małą kapliczkę pw. Matki Bożej, a od 1421 r. kościół pw. Błogosławionej Dziewicy Maryi, św. Jana Ewangelisty i św. Urszuli (zob. tab. 1).

Ze względu na swoje znaczenie religijne Amsterdam przez około dwa stulecia (1. poł. XIV-1. poł. XVI w.) był centrum życia religijnego Niderlandów. Miasto uznane przez ówczesnych za „ósmą cud świata” było znanym miejscem pielgrzymek. Często jego rangę religijną porównywano do Canterbury, dlatego nazywano go „Canterbury Północnych Prowincji” (Mak 1999).

Zanik tak wysokiej rangi religijnej miasta miał związek z rozprzestrzenianiem się protestantyzmu w Europie. Myśl reformacji dotarła również do Amsterdamu. Duże znaczenie w rozprzestrzenianiu się doktryny Marcina Lutra miały miasta należące do Hanzy. W miarę nasilania się represji książki protestanckie były drukowane w miejscowych drukarniach, m.in. w Amsterdamie od początku lat 20. XVI w. Pierwsze próby przeciwdziałania rozprzestrzenianiu się doktryny Marcina Lutra zostały podjęte w Amsterdamie po 1526 r., kiedy to rozpoczęto palenie książek luteranckich (Israel 1995). Jedną dopiero po 1550 r. protestantyzm zaczął odgrywać większą rolę społeczną (Israel 1995).

Po 1530 r. Jan Trijpmaker założył w Amsterdamie wspólnotę anabaptystów. Nie funkcjonowała ona jednak długo. W 1531 r. założyciel został ścięty w Hadze. Amsterdamska wspólnota liczyła około 3 tys. członków. W marcu 1534 r. wywołali oni zamieszki, które zostały krwawo stłumione, a uczestników stracono (Israel 1995). Ostatecznie anabaptyści ze względu na sposób życia (izolacja od reszty społeczeństwa) nie zyskali zbyt wielu zwolenników i stali się marginalną wspólnotą wśród protestantów w Niderlandach.

Rozprzestrzenianiu się reformacji sprzyjała też nieodpowiednia struktura sieci parafialnej w większych miastach. Na początku XVI w. w Amsterdamie liczba parafii była taka jak w XIII w. i zbyt mała w stosunku do stale wzrastającej

liczby ludności. Mniej popularne stały się też tradycyjne formy religijności, takie jak procesje, czy pielgrzymki do Jerozolimy (Israel 1995). W procesjach brały udział tylko rada miejska oraz gildie.

Kalwinizm dotarł do Niderlandów z Francji w latach 50. XVI w. i szybko zyskał m.in. wśród mieszkańców Amsterdamu najwięcej zwolenników, ponieważ w działalności gospodarczej dopuszczał zyski z usług bankowych, a bogactwo miało służyć nie luksusom, ale dalszemu pomnażaniu majątku. Rozwojowi protestantyzmu próbowała przeciwdziałać Hiszpania. Jednak nawet inkwizycja nie pomogła zniszczyć reformacji. Przyczyniła się ona do powstania opozycji wobec władcy oraz rozpoczęcia walki o wyzwolenie Niderlandów spod władzy Hiszpanii. W 1566 r. wybuchło pierwsze powstanie, którego celem była walka przeciw Hiszpanom i Kościołowi katolickiemu (Banaszak 1989). W wyniku zamieszek i walk w Amsterdamie zostały zniszczone kościoły i klasztory, a część mieszczaństwa z powrotem przeszła na wiarę katolicką. Walki o niepodległość, nazwane wojną 80-letnią, zostały zakończone w 1648 r.

W 1576 r. Wilhelm I Orański jednoczył katolików i protestantów we wspólnej walce przeciwko Hiszpanii. Jednym z kroków podjętych w tym celu było podpisanie w Gandawie tzw. Pacyfikacji gandawskiej w 1576 r. Ustalono, że w Holandii i Zelandii religią panującą będzie kalwinizm. Natomiast w pozostałych prowincjach katolicyzm i kalwinizm miały być uznane za równoprawne. Takie rozwiązanie nie zadowalało żadnej ze stron.

Pod rządami protestantów w latach 1578-1848

W 1578 r. kalwiniści odebrali władzę hiszpańskiemu katolickiemu królowi Filipowi II. W 1579 r. siedem północnych prowincji podpisało unię w Utrechcie i ogłosiło niepodległość Republiki Zjednoczonych Prowincji Niderlandów. Władcą nowo powstałego państwa został Wilhelm I Orański, który opowiedział się za kalwinizmem.

W Amsterdamie, po przejęciu władzy („*Alteration*”) przez kalwinistów, 26 maja 1578 r., zakazano katolikom publicznego sprawowania kultu, a dwa kościoły parafialne: Oude Kerk i Nieuwe Kerk, 21 klasztorów oraz inne dobra dotychczas będące w ich własności zostały objęte w posiadanie przez kalwinistów. Katolicy zostali usunięci z urzędów miejskich. Kościół należący do beginek w 1607 r. został przekazany presbiterianom z Anglii i do tej pory nazywany jest „*kościółem angielskim*”. Od 1580 r. publiczne sprawowanie kultu przez Kościoły inne niż kalwiński zostało zakazane. Zabroniono również używania wezwań świątyń. Kościoły identyfikowano na podstawie lokalizacji, np. Krijtberg, Beginhof, „*De Papegaai*”, „*t’Haantje*” (tab. 1). Nazwy te tak wrosły w historię miasta, że są znane i używane do dzisiaj nawet w oficjalnych dokumentach. W związku z zaistniałą sytuacją katolicy zaczęli gromadzić się na liturgię w prywatnych domach. Potem wewnątrz niektórych prywatnych domów przebudowywano i przystosowywano do celów kultowych. W ten sposób powstawały tzw. „ukryte kościoły”.

Protestanci zaczęli zacierać ślady po katolickiej przeszłości miasta. Obecnie pamiątką po czasach, kiedy w mieście dominowało wyznanie rzymskokatolickie są nazwy niektórych ulic. Przypominają one o lokalizacji w tych miejscach budynków klasztornych, np. Gebed zondel – miejsce, gdzie przebywało pięć ostatnich zakonnic; Monnikenstraat – nazwana na pamiątkę po istniejącym tam klasztorze franciszkanów; Blooderstraat – nazwana po cudzie eucharystycznym, jaki się wydarzył w jednym z domów znajdujących się przy tej ulicy; Bethaniënstraat, związana z siostrami z Betanii.

W poł. XVII w. Amsterdam należał do miast, w których znajdowała się jedna z największych wspólnot katolickich w Północnych Niderlandach. Mieszkańcy Amsterdamu stanowili ok. 8% ogółu ludności Republiki. W 1635 r. katolicy stanowili w Amsterdamie 11,6% ogółu ludności, a posługę duszpasterską pełniło 30 księży (Israel 1995). Pod koniec XVIII w. liturgię katolicką sprawowano w około 80 domach. Stało się tak dzięki większej tolerancji niż miało to miejsce w innych miastach Północnych Niderlandów (Israel 1995).

Anatagonizmy w łonie protestantyzmu pomiędzy luteranami i kalwanistami powstałe w północnych Niemczech, przeniosły się także do Amsterdamu i doprowadziły do ustanowienia od 1587 r. dla luteran zakazu publicznej modlitwy w świątyniach. Pozwolono im jedynie na odbywanie spotkań modlitewnych w małych grupach w prywatnych mieszkaniach (Izaak 1995). Nasilenie prześladowań nastąpiło w latach 90. XVI w. Po 1602 r., podobnie jak w Hamburgu, tak i w Amsterdamie, zaniechano wzajemnych prześladowań i zaakceptowano luteransko-kalwińską koegzystencję w mieście. Od tego okresu w Amsterdamie zauważyć można wzrost liczby luteran z 76 osób w 1600 r. do 248 w 1617 r. (Izaak 1995).

Pod koniec XVI w. w Amsterdamie oprócz protestantów (kalwinistów, luteran, mennonitów, hugenotów) i katolików istniała wspólnota Żydów, którzy wyemigrowali przed prześladowaniami z Portugalii i z Hiszpanii. Pierwsze grupy Żydów z Portugalii przybyły do Amsterdamu w latach 1647-1672. Żydzi sefardyjscy szybko zdominowali usługi bankowe oraz handel, stając się jedną z najbogatszych grup w mieście. Dowodem ich zamożności może być m.in. synagoga portugalska¹. Mieli również duży wkład w rozwój kultury. Natomiast imigranci żydowscy z Niemiec stanowili grupę uboższą i nigdy nie osiągnęli tak wysokiego statusu materialnego, jak Żydzi portugalscy. Od 1648 r. notowano również napływ Żydów ze wschodnich terenów Polski, którzy uciekali przez pogromami, jakie miały miejsce w czasie powstania Chmielnickiego (Knippenberg 1992).

Po okresie walk o niepodległość i konfliktów polityczno-religijnych nastąpił okres stopniowej stabilizacji. Oficjalnie nie złagodzono dotychczasowych ograniczeń wobec innych wyznań, ale tolerowano sprawowanie liturgii w domach

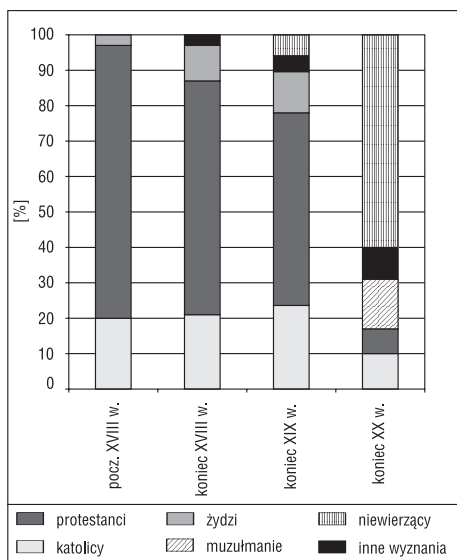
¹Synagoga portugalska z Amsterdamu została skopiowana przez Bevisa Marksa w Londynie, na życzenie sefardyjskich imigrantów. Por. Ch. Wilson, 1968, s. 27; www.bh.org.il/Communities/Synagogue/London.asp.

prywatnych. Nie represjonowano tych, którzy gromadzili się na nabożeństwach lub finansowali adaptację domów na obiekty sakralne. Przywilej budowania nowych kościołów posiadała tylko religia panująca w państwie, czyli Holenderski Kościół Reformowany (kalwiński). Jedną z pierwszych świątyń zbudowaną w Amsterdamie dla wiernych tego Kościoła był Zuiderkerk (1603-1611). Od 1613 r. w Amsterdamie zaczęto realizować plan rozbudowy miasta. W 1620 r. władze miasta podjęły decyzję m.in. o budowie nowych dwóch świątyń dla protestantów. W ramach tego planu zbudowano Noorderkerk (1620-1623) i Westerkerk (1620-1631), który do tej pory jest jedną z największych świątyń protestanckich w Holandii. Z biegiem czasu stał się on również symbolem Amsterdamu. Natomiast Noorderkerk był wzorem dla architektów projektujących protestanckie kościoły w Groningen i w Emden.

Na początku XVIII w. Amsterdam, zamieszkały przez około 180 tys. osób, po Londynie, Paryżu i Neapolu, był pod względem liczby ludności czwartym miastem Europy. W strukturze wyznaniowej miasta wśród wyznań chrześcijańskich dominowali kalwiści (ok. 61,5%). Katolicy stanowili drugą pod względem liczebności wspólnotę wyznaniową (ok. 21,2%). Niewiele mniej było także luteran (ok. 16,6%). Szacuje się, że miasto zamieszkiwało ok. 3% Żydów (Israel 1995) (ryc. 2).

W II poł. XVII w. nastąpił wzrost imigracji luteran z krajów nadbałtyckich. Pomimo, że byli również jednym z kościołów protestanckich, to nie mieli prawa budowania wieży w swoich świątyniach. Aby ominąć ten zakaz w nowym kościele luteranckim (tzw. „okrągły kościół”) budowanym w 1667 r. dla ciągle powiększającej się liczebnie wspólnoty, zaprojektowano kopułę.

W Helmstedt (Niemcy) znajdowała się luterancka szkoła teologiczna. Reprezentowała ona bardzo liberalne poglądy charakteryzujące się m.in. próbami podejmowania dialogu z innymi Kościołami, kładła nacisk na dobre przygotowanie kaznodziejów. Pod koniec XVIII w. również i przedstawiciele tego nurtu luteranizmu pojawili się w Amsterdamie. W 1793 r. rozpoczęli budowę świątyni przy Kloveniersburgwal. Na początku XIX w. wspólnota liczyła już 9,5 tys. osób, co stanowiło 4,7% ogółu ludności miasta i 28,5% amsterdamskich luteran (Knippenberg 1992).

Ryc. 2. Struktura wyznaniowa Amsterdamu od pocz. XVIII do końca XX w.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Israel (1995), s. 1020; www.amsterdam.nl/asp

Wspólnota Ormian w Amsterdamie formowała się w XVII i XVIII w. Tworzyli ją emigranci Jylfy (przedmieścia Isfahanu, Iran), z Aleppo, Konstantynopola i Smyrny (Turcja) oraz z Moskwy i St. Peterburga (Rosja). Szacuje się, że w tym okresie mieszkało w Amsterdamie około 60 rodzin armeńskich. Ormianie, jako mniejszość wyznaniowa, byli tolerowani przez władze miasta. Nabożeństwa odbywały się prywatnych domach od 1665 r. W 1703 r. istniał ukryty kościół przy Koningsdwarstraat. W 1714 r. za zgodą władz miasta został przekształcony w kościół (zob. ryc. 1, tab. 1). Ostatni ksiądz zmarł w 1835 r., a kościół został sprzedany w 1874 r. W XVII i XVIII w. Amsterdam stał się również centrum druku książek ormiańskich, które potem eksportowano m.in. do Persji i Turcji.

Wśród państw protestanckich, najbardziej tolerancyjne wobec katolików były Północne Niderlandy (Holandia), ale prawo nie pozwalało im na piastowanie stanowisku publicznych, nie mieli prawa należenia do cechów (Banaszak 1991). Pomimo, tych ograniczeń kraj ten był atrakcyjnym celem migracji dla katolików z Niemiec, m.in. z Nadrenii. Ograniczenia te sprawiły, że produkowali oni towary, które nie podlegały prawom cechów. Dzięki temu szybko stawali się ludźmi zamożnymi, w przeciwieństwie do katolików holenderskich, którzy nie znaleźli sposobu na zmianę swojej sytuacji materialnej.

W wyniku konfliktu pomiędzy Kościołem katolickim w Niderlandach Północnych, a papieżem doszło do odłączenia się niektórych parafii katolickich spod zwierzchności Stolicy Apostolskiej. W 1723 r. powstał Niezależny Kościół Utrechtu, który dał początek nurtowi starokatolickiemu. Amsterdamska wspólnota starokatolików powstała jako jedna z pierwszych i liczyła 125 osób (Israel 1995).

Okres napoleoński przyniósł zniesienie w 1796 r. uprzywilejowanej pozycji kalwinizmu i wprowadził równość wszystkich religii. Początkowo były to tylko zmiany w prawie pozwalające na oficjalną działalność mniejszości wyznaniowych. Pełne przywrócenie prawa publicznego kultu religii mniejszościowych nastąpiło dopiero w 1. poł. XIX w.

Równouprawnienie wyznań po 1848 r.

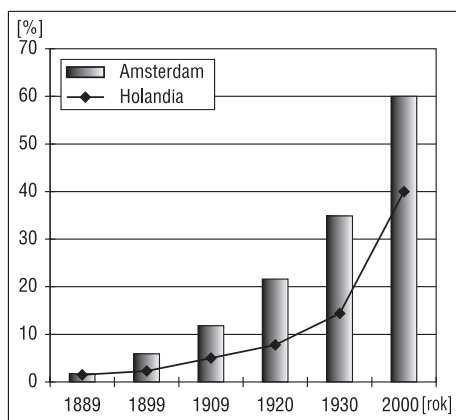
Konstytucja Holandii ogłoszona w 1848 r. wprowadziła wolność (Banaszak 1991) i równość religijną. Na wprowadzeniu nowego modelu w relacjach państwo-kościół skorzystali m.in. katolicy. W 1853 r. papież restytuował hierarchię katolicką w Holandii. Amsterdam znalazł się w granicach diecezji z siedzibą w Haarlemie. Stopniowo zaczęły się kształtować zewnętrzne oznaki religijności związane z Kościołem katolickim. Jednym z pierwszych obiektów sakralnych powstałych po 270-letniej przerwie był, zbudowany w najstarszej części Amsterdamu, Sint Nicolaaskerk (kościół św. Mikołaja). Po przerwie związanej z reformacją, pod koniec XIX w. „Milcząca procesja” („Stille Omgang”) stała się ponownie jednym z najważniejszych wydarzeń religijnych w mieście. Obecnie uczestniczy w niej corocznie ok. 10 tys. pielgrzymów z Holandii oraz z innych krajów.

Pierwsze symptomy sekularyzacji mieszkańców Amsterdamu zaczęły występować już pod koniec XIX w. W 1889 r. szacowano, że niewierzący stanowili 1,7% ogółu mieszkańców. W ciągu 10 lat ich liczba wzrosła o 4,2% (Knippenberg 1998). W 1930 r. osiągnęła już prawie 35% ogółu mieszkańców. Szacuje się, że pod koniec XX w. 60% dorosłej populacji tego miasta nie należy do żadnej wspólnoty religijnej do innego ruchu religijnego czy ideologicznego (ryc. 3). Największą grupę wśród mieszkańców Amsterdamu stanowią chrześcijanie (17%), z czego najliczniejszą katolicy (10%).

Wraz z postępującą sekularyzacją mieszkańców Amsterdamu w strukturze wyznaniowej zauważyć można znaczne zróżnicowanie grup wyznaniowych. Oprócz istniejących od wieków wyznań chrześcijańskich

za sprawą imigrantów z Azji i z krajów Północnej Afryki, od początku lat 70. XX w., zaczynają pojawiać się różne odłamy buddyzmu. Rejestrowana jest duża grupa wyznawców islamu (14%). Tworzą ją głównie imigranci pochodzący z Maroka, Turcji i Surinamu. Jest to grupa wyznaniowa charakteryzująca się wysokim przyrostem naturalnym. W 2000 r. było około 88 tys. dorosłych muzułmanów z czego 40% uczęszczało do meczetu raz w miesiącu, a 28% co tydzień brało udział w modlitwach.

Pod koniec lat 70. XX w. w wyniku stale zmniejszającej się liczby osób należących do Kościołów chrześcijańskich i braku środków na utrzymanie istniejących obiektów sakralnych, zaczęto je sprzedawać i zmieniać ich funkcje (por. tab. 1). W Amsterdamie wiele kościołów było opuszczonych, zamienionych lub zaadaptowanych do pełnienia świeckich funkcji. W maju 1977 r., prawie cztery wieki po przejściu władzy w mieście przez protestantów, w dawnym katolickim kościele został otwarty pierwszy w mieście meczet. Jest on zarówno miejscem modlitw, jak i centrum informacji o hinduizmie. W tym samym roku również zostało otwarta świątynia buddyjska (Fo Kuang Shan). Większość obiektów sakralnych należących do wyznawców buddyzmu i islamu jest zlokalizowana w historycznym centrum miasta. Religie pragnące pozyskać nowych wyznawców wybierają właśnie taką lokalizację swoich obiektów sakralnych ze względu na możliwość pozyskania budynków z przeznaczeniem na obiekty sakralne oraz lepszą możliwość prowadzenia działalności misyjnej.

Ryc. 3. Niewierzący w ogólnej liczbie ludności Amsterdamu i Holandii

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Knippenberg (1998), s. 214; <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/nl.html>

Zakończenie

Krajobraz religijny Amsterdamu nie jest statyczny. O zasadach jego kształtowania w kolejnych stuleciach zdecydowały przede wszystkim czynniki religijne, które wpłynęły na to, że większość mieszkańców, pierwotnie należąca do Kościoła katolickiego, opowiedziała się za kalwinizmem. Następnie czynniki polityczne zdecydowały o wyzwoleniu się spod rządów katolickiej Hiszpanii oraz wpłynęły na relacje państwo-Kościół. Ogłoszenie kalwinizmu religią panującą, i zakaz publicznego sprawowania kultu dla mniejszości religijnych sprawiły, że w krajobrazie religijnym od XVI do końca XIX w. wyróżniały się tylko kościoły protestanckie (kalwińskie, luterzańskie, prezbiteriańskie) oraz synagogi żydowskie. Inne mniejszości wyznaniowe były tylko tolerowane. Dopiero w 1848 r., kiedy w ustawie zasadniczej potwierdzono równouprawnienie wszystkich wyznań, rozpoczął się proces odrodzenia życia religijnego mniejszości religijnych.

W XX w. w krajobrazie Amsterdamu, w porównaniu z innymi stuleciami zaszły bardzo dynamiczne zmiany. W strukturze wyznaniowej dominują niewierzący, a obiekty sakralne należące do dotychczas dominującego wyznania tracą religijne funkcje. Z powodu braku funduszy na utrzymanie obiekty sakralne wyznań chrześcijańskich są sprzedawane i zamieniane na obiekty użytku publicznego (hotele, sale koncertowe, budynki administracji państwowej) lub adaptowane na obiekty sakralne religii niechrześcijańskich, m.in. buddyzmu i islamu, których wyznawcy, od początku lat 70. XX w., zaczynają stanowić coraz większą grupę wśród mieszkańców Amsterdamu.

LITERATURA

- Amsterdam Miracle City*, 1995, Califf&Meischke, Amsterdam.
- Archimon. *The virtual museum of religious architecture in The Netherlands*, [na:] archimon.tripod.com/churchindex.html (2004).
- Atlas Amsterdam*, [na:] e3.rainbow.sara.nl/amsterdam/main.html (2004).
- Banaszak M., 1989, *Historia Kościoła katolickiego. Czasy nowożytne 1517-1758*, 3, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa.
- Banaszak M., 1991, *Historia Kościoła katolickiego. Czasy nowożytne 1558-1914*, 3*, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa.
- Frijhoff W., 2002, *Embodied Belief. Ten Essays on Religious Culture in Dutch History*, Uitgeverij Verloren, Hilversum.
- Israel J., 1995, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*, Clarendon Press, Oxford.
- Knippenberg H., 1992, *De Religieuze Kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*, Van Gorcum, Assen/Maastricht.
- Knippenberg H., 1998, *Secularization in the Netherlands in its historical and geographical dimensions*, *GeoJournal*, 45, s. 209-220.

- Kurpershoek E., 1999, *The Nieuwe Kerk Amsterdam*, Nationale Stichting De Nieuwe Kerk Amsterdam.
- Mak G., 1999, *Amsterdam. A brief life of the city*, The Harvill Press, London.
- Struktura wyznaniowa Amsterdamu w 2000 r.*, [na:] www.amsterdam.nl/asp.
- Wilson Ch., 1968, *The Dutch Republic and the civilization of the seventeenth century*, Wiedenfeld&Nicolson, London, 27
- Zabytki Amsterdamu*, [na:] www.amsterdam.nl/asp.
- Zabytki Amsterdamu*, [na:] www.amsterdamby.com/tourist/tour5.htm.
- Zabytki Amsterdamu*, [na:] www.bmz.amsterdam.nl/adam/uk/groot/kerken1.html.
- Zabytkowe kościoły w Amsterdamie*, [na:] noordhollandchurches.tripod.com/amsterdam.html.

THE RELIGIOUS LANDSCAPE OF THE AMSTERDAM'S HISTORIC CENTRE FROM THE 13TH C. UNTIL THE 20TH C.

SUMMARY

Amsterdam's religious landscape is far from static. Its historic development over the centuries depended mainly on religious factors. Indeed, at certain point, the majority of the city's largely Catholic population converted to Calvinism. Then, political circumstances included the liberation of the Netherlands from the rule of the Catholic Spain, a fact that greatly influenced the state-church relationship. The declaration of Calvinism as the ruling religion and the banning of public holy services of minority confessions caused the religious landscape to be dominated by Protestant (Calvinist, Lutheran and Presbyterian) temples and Jewish synagogues between the 16th and the end of the 19th c. Religious minorities were merely tolerated. This changed in 1848, when the constitution confirmed the equality of all confessions and minority religions began reviving their religious lives.

During the 20th c., the Amsterdam's religious landscape changed dramatically. Non-believers became dominant in the confession mix and many sacral objects belonging to the hitherto dominating religions were stripped of their religious functions. Lack of funds for their upkeep caused the sale of several Christian sacral objects and turning them into either publicly available facilities, such as hotels, concert halls and central government offices, or into of non-Christian temples, such as Buddhist and Islamic, serving communities that had been increasing their share in the Amsterdam population since 1970s.

Translated by Paweł Pilch

